

Universiteit
Leiden
The Netherlands

The necropolis of Assiut : a case study of local Egyptian funerary culture from the Old Kingdom to the end of the Middle Kingdom

Zitman, M.J.W.H.

Citation

Zitman, M. J. W. H. (2006, April 12). *The necropolis of Assiut : a case study of local Egyptian funerary culture from the Old Kingdom to the end of the Middle Kingdom*. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/4367>

Version: Not Applicable (or Unknown)

License: [Licence agreement concerning inclusion of doctoral thesis in the Institutional Repository of the University of Leiden](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/4367>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

SAMENVATTING

9.0.0 - Inleiding

De necropolis van Assioet is vooral bekend vanwege de grafinscripties van \$ty I, It-ib en \$ty II uit de Eerste Tussenperiode. Daarnaast heeft de necropolis uitgebreide aandacht ontvangen vanwege de karakteristieke stijl van de lokale lijkstijldecoratie, welke afwijkt van de patronen die elders in Egypte gangbaar zijn. Met name dit laatste heeft nogal wat discussie opgeroepen, waarbij men van mening ver-schilt over de datering en de interne ontwikkeling van deze lokale stijl. De eerste studies naar dit onder-werp, die van Kees en Barta, dateren de lijkstijl uit Assioet overwegend in de Eerste Tussenperiode, een conclusie die deels bepaald is door het politieke en historische belang van de stad in juist deze fase. Schenkel en Willems zijn daarentegen geneigd het merendeel van de lijkstijl uit Assioet aan de 12e dynastie toe te wijzen, waarmee het ontstaan van haar plaatselijke stijl aanzienlijk later lijkt te vallen. Lapp's meer recente studie, in zijn *Typologie*, lijkt echter terug te keren naar de oorspronkelijke opinie, omdat zijn analyse diverse lijkstijl uit Assioet in de 11e dynastie plaatst.¹ In hoofdstuk 1 van de onderhavige studie kon worden vastgesteld dat de discussie wordt bemoeilijkt door twee problemen. Ten eerste ontbreekt het de bovengenoemde visies aan duidelijke (archeologische) dateringscriteria ter bewijsvoering, terwijl slechts een beperkte hoeveelheid van de feitelijk beschikbare bronnen is benut. Ten tweede is een aantal omvangrijke opgravingen te Assioet, uitgevoerd aan het begin van de 20e eeuw, nog steeds ongepubliceerd. Het gaat hierbij onder andere om het werk van D.G. Hogarth, uit-gevoerd in opdracht van het British Museum in 1906-1907, en de opgravingen geleid door E. Schiaparelli in 1905, 1908, 1910 en 1911-1913 (zie lijst 3, appendix 1, 2, 4, 5 en 6). Tot op heden niet in beschouwing genomen, is zodoende ook de gehele noordwestelijke helft van de stadsnecropolis van Assioet ongedocumenteerd gebleven. Bij dit laatste gaat het om een zone van circa 1,5 km. lengte, ten zuiden van graf VII van +fA=i-@apy III (zie kaarten 2-3). Ondanks de bijdragen van PM IV en Kahl, ontbreken derhalve zelfs de meest basale vereisten om tot een systematische studie van deze belang-rijke site te komen.² Het betreft hier niet alleen het in kaart brengen van het grafveld, maar ook de correcte inventarisatie van vondsten. Zoals uit lijst 3 blijkt, vormen de gedecoreerde lijkstijl boven-dien slechts één aspect van de feitelijke grafuitrustingen. Om het ontstaan en de ontwikkeling van hun lokale stijl te begrijpen, dient men de lijkstijl te beschouwen in de context van de funeraire cultuur te Assioet in haar geheel.³ De primaire doelstelling van deze studie is dan ook om de materiële resten uit de Assioet-necropolis in ruimtelijk en chronologisch perspectief te plaatsen, teneinde de vraagstel-ling naar het ontstaan en de ontwikkeling van de plaatselijke stijl van lijkstijldecoratie tot een oplossing te brengen.

De hoofdstukken 2 en 3 leggen de ruimtelijke basis voor de analyse. **Hoofdstuk 2** presenteert voor het eerst een kaart van het grafveld, gebaseerd op een ongepubliceerde schets van D.G. Hogarth uit 1907 (kaart 1), en het meer recente veldwerk van het team van Kahl (SAK 32 (2004), 233-243). Het resultaat in kaart 2 bevat de graven van de burgemeesters/nomarchen van de stad. Hun lokaties bieden zowel evidente markeringen in het landschap als een eerste indruk van de ruimtelijke ontwikkeling van de necropolis ten tijde van de Eerste Tussenperiode en het Middenrijk. Zelfs in dit opzicht is de huidige documentatie echter incompleet. Naast graf XIII, recentelijk (her)ontdekt door het team van Kahl, wijzen ongepubliceerde opgravingen op diverse andere burgemeesters/nomarchen, van wie het bestaan tot op heden onbekend was. Blijkens het materiaal verzameld in 2.2.2 gaat het daarbij mogelijk om 7 kandidaten. Daarmee is tegelijk de interne chronologie van de burgemeesters/nomarchen te Assioet aan herziening toe. De discussie in 2.2.3 toont aan dat

¹ Voor een meer gedetailleerd overzicht van de uiteenlopende opinies, zie 1.0.0 (noten 13-30) met verdere verwijzingen.

² Voor de momenteel beschikbare overzichten, zie 1.0.0 (noten 8-12).

³ Zie 1.1.0 (noten 33-34).

dit aspect vooralsnog niet bevredigend kan worden opgelost, resulterend in het voorlopige schema op p. 32-33. **Hoofdstuk 3** biedt een overzicht van het archeologische veldwerk in de necropolis, waaronder de ongepubliceerde opgravingen van Hogarth (1906-1907) en Schiaparelli (1905, 1908 1910, 1911-1913). Dit omvat tevens de ongedocumenteerde noordwestelijke helft van het grafveld, alwaar de exploratie aanving met de ontdekking van graf VII van HqA=i-@apy III in 1889 (zie **3.1.1**). Voor elk van de bekende opgravingen wordt in hoofdstuk 3 de lokatie van het veldwerk getraceerd (kaart 2), aangevuld met een overzicht van de vondsten, eventuele tekortkomingen in de archeologische rapportage, en de beschikbaarheid van het materiaal voor onderzoek. Dit overzicht wordt ondersteund door een nieuw samengesteld tombe register (zie lijst 3), een prosopografisch overzicht (zie lijst 2), en een lijst van 370 gedecoreerde lijkkasten (zie lijst 1). Hoewel Assioet hiermee evident tot de belangrijkste sites behoort, illustreert het overzicht ook de methodologische complexiteiten die aan de analyse verbonden zijn. Afgezien van de zones blootgelegd door het werk van Hogarth en Chassinat en Palanque (zie kaarten 3-5), moeten grote delen van de necropolis vanwege gebrek aan gedetailleerde rapportage vooralsnog ongekarteerd blijven. Onderzoek naar de ruimtelijke distributie van graven en hun inhoud kan in deze fase zodoende alleen worden gebaseerd op een globaal zone systeem (zie kaart 2). Hoewel elk van de opgravingen zijn eigen methodologische beperkingen meebrengt, is het werk van Schiaparelli zeer problematisch. Hoewel op basis van nieuwe informatie zijn werk van 1905 en 1911-1913 nu zijn gelokaliseerd, is het merendeel van de vondsten nog ongepubliceerd. De vondstselecties die wel verwerkt konden worden, beperken duidelijk het inzicht in de volledige resultaten, hetgeen met name geldt voor de opgravingen uitgevoerd in 1911-1913.

Met deze beperkingen in het achterhoofd, werd het beschikbare materiaal voor elk van de vastgestelde zones intern chronologisch geordend (zie **1.2.0**). De uitkomsten werden vervolgens voor de gehele necropolis samengebracht, hetgeen resulteert in vier duidelijk te onderscheiden fasen in de materiële cultuur van grafuitrustingen. Deze fasen zijn afzonderlijk beschreven in **hoofdstukken 4-8**, aangevuld met representatieve selecties van gedecoreerde kisten. In het onderstaande worden de voor-naamste bevindingen per fase samengevat.

9.1.0 - De necropolis van Assioet tijdens het late Oude Rijk en de vroege Eerste Tussenperiode

De 13e Opper Egyptische gouv en Assioet worden genoemd in bronnen uit het Oude Rijk. Bewijs voor dit tijdvak uit Assioet zelf was tot op heden echter uiterst schaars.⁴ In hoofdstuk 4 wordt deze lacune nu deels gevuld met een aantal tot dusver ongepubliceerde graven, blootgelegd door Hogarth in 1907. Zij vormen een groepje van ten minste zes graven, ugehouwen hoog in de noordwestelijke berg-wand, pal ten oosten van het graf van de burgemeester MShTi [1], die het gebied in de late 11e dynastie kennelijk opnieuw in gebruik nam (zie kaart 3, Hogarth Tomben 45, 49, 53-54, 56-57).⁵ Op basis van hun inhoud zijn de graven te dateren van de late 6e dynastie tot in de vroege Eerste Tussenperiode. Als de tot op heden oudst bekende graven uit Assioet, vormen zij mogelijk ook de kern van de necropolis. Hoewel enkele van de eigenaars titels dragen, is er vooralsnog geen bewijs voor nomarchen. De bestuurlijke status van de 13e Opper Egyptische gouv en Assioet ten tijde van het Oude Rijk blijft zodoende onopgehelderd. Desalniettemin getuigen de inmiddels bekende titels van een 'lokale elite' en het bestaan van enige vorm van bestuur. @nnw , één van de eigenaars van Hogarth's graf 57, droeg de titel 'bestuurder van een domein' (HqA Hwt). @tp-nb(=i) , begraven in graf 56, fungeerde onder andere als 'priester-opzichter' in een ka-tempel van koning Pepi I of Pepi II ($\text{sHD Hmw-nTr Hwt-kA Pipi}$). Dit laatste suggereert de aanwezigheid van een koninklijk funerair domein te Assioet in de late 6e dynastie. Banden met het koninklijke bestuur ten tijde van het late Oude Rijk blijken tevens uit een cilinder

⁴ Voor de bestaande visies op de bronnen en de rol van Assioet ten tijde van het late Oude Rijk, zie **4.0.0** (noten 427-430).

⁵ Zie **4.2.0**, alwaar ook andere graven van mogelijk Oude Rijks datum worden genoemd (graven 58-59, 61-65).

zegel aangetroffen in Hogarth's graf 53, beschreven met de namen van Pepi I en de titulatuur van een ano-nieme ambtenaar (fig. 27.2).⁶

De identiteit van deze 'lokale elite' komt niet alleen tot uitdrukking in de zojuist genoemde titels of het nauwe cluster van hun graven. Bij nadere beschouwing wordt het verband versterkt door de samenstelling van hun grafuitrusting, die eveneens opmerkelijk homogeen is. Verwijzingen naar Assioet en haar stadsgoden ontbreken vrijwel (een uitzondering is de vermelding van nb r-qrrt, een benaming van de plaatselijke necropolis, aangebracht op het deksel van **S8L**, de lijkkest van @tp-nb(=i)). In plaats daarvan zijn de restanten uit deze graven beter vergelijkbaar met de nationaal verspreide culturele fase van het late Oude Rijk. Dit blijkt vooral uit het aardewerk en het stenen vaatwerk uit de grafkamers, en de decoratie patronen op de lijkkesten. De morfologie van de eerstgenoemde voorwerpen toont het 'klassieke repertoire van het late Oude Rijk', ook bekend van andere Egyptische sites (zie fig. 2-4 en 25.1-4). De decoratie van de lijkkesten, afzonderlijk geanalyseerd in **4.6.0**, is duidelijk geïnspireerd op patronen gangbaar in het late Oude Rijk, van origine ontwikkeld in ateliers gerelateerd aan de koninklijke necropolis van Memphis en Gizeh. Dit blijkt niet alleen uit het ontwerp voor de teksten op de buitentkant (Willems' type I), maar mogelijk ook uit de ongewone decoratie op de binnenkant van **S8L**. Indien deze inderdaad alleen bestaat uit een offerlijst op de binnenkant van de voorzijde, dan stammen de bekende parallellen, slechts twee in getal, allen uit Gizeh.⁷ De indruk wordt nog versterkt door de fraseologie en de epigrafie van de teksten op de buitenzijden. Het is juist dat voor enkele van de teksten op het hoofd- en voeteneinde parallellen ontbreken.⁸ In het algemeen komen de parallellen voor de overige teksten echter vooral uit het gebied ten noorden van Assioet, waaronder vele bronnen uit de Memphitische regio.⁹ In plaats van nadruk te leggen op de lokale identiteit, lijkt de lijkkest decoratie de status van de eigenaar derhalve te vergroten door juist patronen te imiteren gangbaar in de residen-tiële necropolissen van de hoogste elite. Het exclusieve karakter wordt wellicht versterkt door het feit dat het merendeel van de relevante aspecten op lijkkesten van later datum uit Assioet niet meer voorkomt.¹⁰ De vraag of de houten sculptuur uit Hogarth's graven 45, 49, 54, 56 en 57 een vergelijkbaar patroon volgt, vereist een afzonderlijke analyse die buiten het kader van deze studie valt.¹¹

Het aardewerk en stenen vaatwerk uit Hogarth's graven 45, 49, 53, 54, 56, 57 voegt nog een ander aspect van historische interesse toe. Hoewel morfologisch duidelijk bepaald door het klassieke repertoire van het late Oude Rijk, vinden de vormen aangetroffen in Assioet op een meer gedetailleerd niveau hun beste parallellen in het corpus van de provinciale necropolis van de Qau-Matmar regio, direct ten zuiden van Assioet.¹² Wat betreft het Middenrijk is de nauwe band tussen de corpora van beide sites reeds opgemerkt in Seidlmayer's *Gräberfelder*.¹³ Het tot dusver ongepubliceerde materiaal uit de bovengenoemde graven toont echter aan dat de band feitelijk teruggaat tot in het late Oude Rijk. Naast de mogelijke socio-economische implicaties is de zojuist gesignaleerde band ook van chronologische betekenis. De grafvelden in de Qau-Matmar regio leveren een ononderbroken archeologische sequentie, reikend van het Oude Rijk tot in het vroege Middenrijk. Vanwege het gebrek aan epigrafisch materiaal is deze sequentie echter zeer moeilijk dateerbaar in

⁶ Zie **4.1.0** voor een volledig overzicht van alle aangetroffen titels in Hogarth's graven 45, 53, 56 en 57.

⁷ Zie **4.6.0** (noten 587-588) en **4.6.4** (noten 628-629).

⁸ Zie met name **S11L** en **S19L** in **4.6.2** (noot 619).

⁹ Zie de bewijsvoering in **4.6.1**, **4.6.2**, **4.6.3** en **4.6.5**.

¹⁰ Zo reeds op Assioet lijkkesten uit de Eerste Tussenperiode. Zie voor de relevante criteria de samenvatting in **4.6.6** (einde).

¹¹ Voor de relevante artefacten, zie lijst 3, appendix 1 (Hogarth's graven 45, 54, 56, 57). Allen zijn ongepubliceerd, en hun aantal te talrijk. Dit materiaal is over het hoofd gezien in: Harvey, *Wooden statues of the Old Kingdom - A Typological Study*.

¹² Voor de Qau-Matmar regio, zie: Seidlmayer, *Gräberfelder*, 123 e.v. Voor de geconstateerde verbanden met het late O.R. corpus uit Assioet, zie fig. 2-6, 25.1-4 en **4.2.1** (noten 479-483), **4.2.2** (noten 499, 510-512, 517, 541-544), **4.2.3** (noten 564-565), **4.2.4** (noten 570-573).

¹³ Seidlmayer, *ibidem*, 350-351.

termen van de dynastieke chronologie.¹⁴ De vondsten uit Hogarth's graven 45, 49, 53, 54, 56 en 57 stemmen overeen met Seidlmayer's Qau-Matmar Fasen IB-IIB. Daarmee bevestigen Hogarth's graven de dynastieke datering van Qau-Matmar Fasen IB-IIB zoals voorgesteld door Seidlmayer op grond van ander bewijsmateriaal.¹⁵ De gelijke-nissen tussen deze elite graven te Assioet en de provinciale necropolis in de Qau-Matmar regio reiken echter verder dan het aardewerk en stenen vaatwerk. Zij omvatten namelijk ook het ontwerp en de decoratie van knopzegels (fig. 27.3), en de behandeling van het lichaam. De stoffelijke overschotten van de ambtenaren ontdekt in Hogarth's graven 45, 53, 54, 56 en 57 bleven ongemummificeerd, ge-plaatst in houdingen die ook bekend zijn uit de Qau-Matmar regio (d.w.z. contractie en semi-contractie, op de linkerzijde).¹⁶ Naast de aanwezigheid van titels, onderscheiden de ambtenaren zich echter ook van de provinciale Qau-Matmar populatie in het bezit van een rotsgehouwen graf in de stadsnecropolis van Assioet, voorzien van een beschreven lijk-kist (Hogarth's graven 45, 56, 57), en houten beelden en modellen (Hogarth's graven 45, 49, 53, 54, 56, 57). Daarentegen zijn hun graven echter ook te verge-lijken met die van late Oude Rijks nomarchen, zoals @m-Ra/Isi en @nqw uit de naburige 12e Opper Egyptische gouw.¹⁷ Dan blijkt dat de graven te Assioet relatief klein en ongedecoreerd zijn, hetgeen net als de titels van hun eigenaars op een lagere sociale status kan wijzen (plattegrond 27, 29, 32-34).

9.2.0 - De necropolis van Assioet tijdens de Eerste Tussenperiode

De cruciale rol van Assioet en haar burgemeesters gedurende de Eerste Tussenperiode is algemeen bekend, vooral wat betreft het conflict tussen de Herakleopolitaanse 9e/10e dynastie en haar Thebaanse opposanten van de 11e. Toch is in hoofdstuk 5 gewezen op het feit dat de huidige discussie over deze periode zich op een dood spoor bevindt. De historie van de Eerste Tussenperiode, zeker wat betreft de Herakleopolitaanse kant, is uitsluitend geschreven op basis van de autobiografische grafinscripties van \$ty I, It-ib en \$ty II (graven III, IV en V). Nadat Schenkel de aanvankelijke visies van Kees en Barta ontkrachtte, is de identificatie van andere restanten uit de Eerste Tussenperiode te Assioet echter verworpen tot een netelige kwestie.¹⁸ De huidige stand van zaken blijkt duidelijk in de recente *Typologie* van Lapp. Zijn studie dateert slechts één lijk-kist uit Assioet in de Eerste Tussenperiode, een exemplaar dat bovendien aantoonbaar tot het late Oude Rijk of tot de vroege Eerste Tussenperiode behoort.¹⁹ De rol van Assioet kan zodoende alleen worden beoordeeld op basis van de graven en auto-biografische teksten van de hierboven genoemde elite. In hoofdstuk 5 is echter gesteld dat dit gebrek aan gegevens feitelijk te wijten is aan de onbekendheid met archiefmateriaal. De tot dusver ongepubliceerde opgravingen van Hogarth (1906-1907) en Schiaparelli (1905, 1908, 1911-1913) bieden 'nieuw' bewijsmateriaal uit de Eerste Tussenperiode, dat in bestaande studies over het hoofd is gezien. Naast de begrafenissen van diverse ambtenaren en andere individuen uit dit tijdvak, gaat het daarbij mogelijk ook om tenminste twee 'nieuwe' nomarchale graven.

Dit laatste verklaart ook dat deze studie de autobiografieën van \$ty I, It-ib en \$ty II niet opnieuw analyseert, dit ondanks hun filologische en historische waarde.²⁰ In plaats daarvan

¹⁴ *Ibidem*, 209-210, 378, 395 (Abb. 168, Qau).

¹⁵ *Ibidem*, 395 (Abb. 168, Qau IB-IIB).

¹⁶ *Ibidem*, 201-205. (Semi-)contractie is aanwijsbaar in Hogarth's graven 53B en 57B (4.2.2, noten 504, 535). Lichamen op de linkerzijde met licht opgetrokken knieën in Hogarth's graven 57B (4.2.2, noot 538) en Tombe 56 (4.2.1, noot 470).

¹⁷ Davies, *Deir el Gebrâwi* II, 19-27, pls. 25, 16-21.

¹⁸ Zie de verwijzingen in 1.0.0 (noten 2, 6) en 5.0.0 (noten 649-652).

¹⁹ Zie 5.0.0 (noot 652). Ook: Lapp, *Typologie*, 121-122 (S56 = S5L). Voor S5L, zie: 4.2.2 (Hogarth's graf 57) en 4.6.0 e.v.

²⁰ Voor hun vertaling zij verwezen naar Schenkel, *MHT*, 69-89. Voor het meest recente overzicht van Graven III-V en hun decoratie, zie: El-Khadragy en Kahl, 'The First Intermediate Period Tombs at Asyut Revisited', *SAK* 32 (2004) 236-243.

richt hoofdstuk 2 zich met name op de interne chronologie van deze burgemeesters/nomarchen, in een poging de positie van de nieuwe kandidaten te bepalen (kaart 2, Hogarth's graf 42 en Hogarth's graf 27 = graf X). Graf 42 is een ongedecoreerde tombe van gigantische afmetingen met een ingestort plafond, aangelegd net boven graf V van \$ty II. Graf X is eveneens van aanzienlijke afmetingen, voorzien van een beschreven façade (ongepubliceerd), gelegen ten westen van graf V. Deze kandidaten zijn mogelijk nog aan te vullen met graf XIII, recent (her)ontdekt door het team van Kahl, ten westen van graf X (zie kaart 2). Deze monumenten zijn uiterst moeilijk te beoordelen, aangezien zij zwaar geruïneerd en ongepubliceerd zijn, zodat ook de identiteit van hun eigenaars duister is. Hun afmetingen, locaties en architectuur laten echter weinig ruimte om te betwijfelen dat het om tot dusver ongeïdentificeerde nomarchen gaat (zie 2.2.2). Alle drie behoren voorts mogelijk tot de Eerste Tussenperiode, ofschoon zeker in het geval van graf XIII een datum in het vroege Middenrijk eveneens denkbaar is.²¹ Bovendien lijkt de bekende chronologie van de Eerste Tussenperiode een aantal lacunes te bevatten (zie 2.2.3). Uitgaande van een geschatte minimumduur van 80-100 jaar, betreft het met name de periode voorafgaand aan \$ty I, en mogelijk ook de lijn van opvolging tussen \$ty I en It-ib.²² Met name in de autobiografie van \$ty I wordt naar ten minste twee voorgangers verwezen, een feit dat in de bestaande literatuur geen aandacht heeft ontvangen.²³ Het is zodoende niet ondenkbaar dat Hogarth's graf 42, graf X en/of graf XIII voor \$ty I en/of tussen \$ty I en It-ib zijn in te voegen, resulterend in het schema op p. 32. Ofschoon nog hypothetisch, is hieruit af te leiden dat de bestaande studies over de Eerste Tussenperiode en de rol van de nomarchen te Assioet met enige voorzichtigheid moeten worden beschouwd.²⁴

Over de grafuitrusting van deze nomarchen is momenteel niets bekend, aangezien hun grafkamers geruïneerd zijn en nog op onderzoek wachten.²⁵ Deze lacune is nogal storend, omdat in hoofdstuk 5 twee grafvelden van de Eerste Tussenperiode te Assioet zijn geïdentificeerd, op grond van tot dusver onbekend materiaal. De eerste site omvat de zone pal voor/onder Graven III-V en drie kleine graven net boven graf X (zie kaarten 2-3), respectievelijk ontdekt door Schiaparelli (1905) en Hogarth (1907).²⁶ De tweede site is gelegen in het uiterste noordwesten, in de bergwand onder Sheikh Abu Togh, kort onderzocht door Hogarth (1907), gevolgd door Schiaparelli in 1911-1913 (kaart 2, 4; Hogarth's graven 18-23).²⁷ Gezien de duur van de Eerste Tussenperiode zal het relatief kleine aantal graven en begrafenisplaatsen niet representatief zijn. Toch omvat het materiaal blijkbaar diverse sociale niveaus, lopend van skeletten geplaatst in simpele kuilen tot begravingen van ambtenaren in beschreven lijkkasten. Blijkens het overzicht van de laatste categorie (5.1.0), betreft het 'unieke hovelingen' (S5Tor S21Tor), en individuen met priesterlijke titels (S18Tor, S25Tor). De hogere bestuurslaag is echter eveneens vertegenwoordigd, en wel door een 'opzichter van de verdeling van de godsoffers' (S32C), een 'bestuurder van een domein en generaal' (S18C), en een 'opzichtster van een groep dansers en muzikanten' (S19Tor). De locatie van hun graven is eveneens opmerkelijk. Deze ambtenaren lagen niet in de nabijheid van de beroemde nomarchale Tomben III-V, maar in het gebied van Sheikh Abu Togh, circa

²¹ Voor de momenteel beschikbare bronnen inzake graven 42, X en XIII, zie 2.2.5. Voor een bespreking en datering, zie 2.2.2 (noten 125-132, 138-159 en 160-171).

²² Zo volgens de duur van de 11e dynastie tot in het midden van de regering van Montuhotep II; zie het schema van p. 32 met verwijzingen. De duur van 80-100 jaar is *een minimum*; zie Seidlmayer, 'Zwei Anmerkungen zur Dynastie der Herakleo-politen', *GM* 157 (1997) 81-90. Voor de geconstateerde lacunes in de opvolging van de burgemeesters te Assioet, zie 2.2.3.

²³ Zie 2.2.3 (noten 191-199, met name noot 196).

²⁴ Vgl. Quack, *Merikare*, 98-113; Kahl, *Siu-Theben*, 14-23, die niet bekend zijn met Hogarth's graf 42, graf X en graf XIII.

²⁵ September 2004 onderzocht het team van Kahl één van de grafkamers in graf III van It-ib, welke leeg bleek te zijn. Een voorlopig rapport werd door Kahl gepresenteerd tijdens een lezing op 22 Oktober 2004 aan de K.U. Leuven. De overige graf-kamers van graven III-V en graf XIII wachten op nader onderzoek. Voor Hogarth's graf 42 en graf X, zie 2.2.2.

²⁶ Voor een meer gedetailleerd overzicht zij verwezen naar 5.3.0 - 5.3.2.

²⁷ Voor een meer gedetailleerd overzicht zij verwezen naar 5.2.0 - 5.2.4.

1,0 - 1,5 km. ten westen (kaart 2). Het is onduidelijk of deze concentratie te maken heeft met het nabijgelegen graf XIII. Zoals eerder opgemerkt kan dit grafmonument evenzeer tot het vroege Midden-rijk kunnen behoren, terwijl het gebied rond Sheikh Abu Togh zelf in deze latere fase eveneens als necropolis in gebruik was.²⁸

De geïdentificeerde grafvelden zijn van groot belang, omdat de restanten ons huidige beeld over de Eerste Tussenperiode te Assioet in meerdere opzichten bijstellen. Voor zover uit Schiaparelli's aan-tekeningen valt af te leiden, bevatte het gebied pal voor de graven III-V voornamelijk kleine kuilen en uit de rots gehouwen kamers, die één of meer skeletten opleverden. Hun grafuitrusting was opmerkelijk armzalig, slechts samengesteld uit hoofdstenen en staven van hout en enkele stukken aardewerk. Deze bevinding contrasteert scherp met de enorme afmetingen van graven III-V en hun propagandistische teksten. De contemporaine graven ten westen en nabij Sheikh Abu Togh, blootgelegd door Hogarth, reiken slechts in beperkte mate boven dit niveau uit (kaart 2; Hogarth Tomben 29-31, 18-23). Voorzien van uit de rots gehouwen kapel en bijbehorende grafkamers is hun architectuur duidelijk omvangrijker (plattegronden 9-14, 17-19). Afgezien van de aanwezigheid van (ongedecoreerde) lijkkasten, toont hun uitrusting echter geen substantieel verschil met de genoemde kuilgraven. Ook in Hogarth's graven bleef het stoffelijk overschot namelijk ongemummificeerd, overwegend begeleid door een hoofdsteen, een staf en aardewerk, sporadisch aangevuld met andere artefacten (offertafels van klei, wapens, houten model-sandalen).²⁹ Het sociale stratum van deze resten is vergelijkbaar met dat van de provinciale bevolking in de Qau-Matmar regio, of het 'lage segment' van de Eerste Tussenperiode in de stadsnecropolis van Qubbet el-Hawa.³⁰ Naast de identificatie van dit sociale stratum te Assioet als zo-danig, is ook het aardewerk dat bij deze begrafenissen werd aangetroffen opmerkelijk. Het corpus van het zgn. 'klassieke late Oude Rijk' is hier namelijk verdwenen ten gunste van vormen die typerend zijn voor de Eerste Tussenperiode in de Qau-Matmar regio (Seidlmayer's Qau-Matmar Fasen IIC-III A). De morfologische overeenkomsten met het Assioet materiaal zijn opmerkelijk (fig. 7-9), aangezien het aardewerk zelfs vormen omvat die in de Qau-Matmar regio zelf zeldzaam zijn (fig. 7).³¹ De verandering weerspiegelt een sterke regionale beperking, waarin de ten tijde van het Oude Rijk al zichtbare band tussen Assioet en Qau-Matmar nog sterker wordt benadrukt. Dit proces onthult echter tevens een opmerkelijke dichotomie in het Assioet-materiaal uit de Eerste Tussenperiode. Waar de nomarchale teksten in de graven III-V trouw betuigen aan de Herakleopolitaanse 9e/10e dynastie in het noorden, wijst de materiële cultuur van de genoemde begrafenissen duidelijk naar de Qau-Matmar regio ten zuiden van Assioet.

De positie van de reeds genoemde ambtenaren is veel moeilijker te bepalen. Ook hier stamt het merendeel van de bronnen uit het gebied rond Sheikh Abu Togh, maar de graven aldaar werden door Schiaparelli amper gedocumenteerd (zie **5.1.0**; **S18C**, **S18-22Tor**, **S25Tor**). Zodoende kunnen zij niet vergeleken worden met Hogarth's graven 18-23 in hetzelfde gebied.³² De objecten die met de zojuist genoemde lijkkasten in Turiijn arriveerden tonen echter weinig verschil met de inhoud van Hogarth's graven 18-23. Voor zover bewaard, tonen de lichamen van de ambtenaren geen spoor van mummificatie, terwijl ook de

²⁸ Voor graf XIII en de mogelijke datering, zie **2.2.2** (noten 125-132). Voor activiteit uit het vroege Middenrijk in de zone rond Sheikh Abu Togh, zie **5.2.2** en **6.2.0 - 6.2.3**.

²⁹ Vergelijk de begrafenissen direct voor graven III-V, ontdekt door Schiaparelli in 1905 (**5.3.2**), met de inhoud van Hogarth's graven 29-31 (**5.3.1**), en Hogarth's graven 18-23 (**5.2.1**). De beschreven lijkkasten genoemd in Hogarth's rapportage over graf 19 en 20 bleven ongedocumenteerd, en zijn hier daarom buiten beschouwing gelaten (**5.2.1**, noten 702-703).

³⁰ Seidlmayer, *Gräberfelder*, 123 ff., 206 ff.; id., 'Wirtschaftliche und Gesellschaftliche Entwicklung im Übergang vom Alten zum Mittleren Reich' in: *Problems and Priorities*, 175 ff.; id., 'Die Ikonographie des Todes' in: Willems (ed.), *Social Aspects of Funerary Culture in the Egyptian Old and Middle Kingdoms*, 205-252.

³¹ Voor de bespreking van de elliptisch-globulaire vazen van fig. 7.1-3, zie **5.2.1** (noten 716-722).

³² Voor de opgravingen nabij Sheikh Abu Togh uitgevoerd door Schiaparelli (1911-1913), zie **3.1.3** en **5.2.0**.

samenstelling van de giften vergelijkbaar is (hoofdsteunen, staven en wapens).³³ De afwezigheid van houten sculptuur kan op toeval berusten, maar het ontbreken van mummiemaskers is vermeldenswaardig. Te Assioet doen deze voorwerpen kennelijk pas in het vroege Middenrijk hun intrede. Bovendien zijn het aardewerk en de stenen vaas afkomstig uit de lijkst **S18Tor** vergelijkbaar met het corpus van de Eerste Tussenperiode in de Qau-Matmar regio (Fasen IIC-III A), zoals ook het geval is met Hogarth's graven 18-23 (zie fig. 8).³⁴ Afgezien van de gedecoreerde lijkst, toont de uitrusting van de geïdentificeerde ambtenaren derhalve geen verschillen met de 'lagere segmenten' van de bevolking van Assioet. De uitkomsten van de analyse van de kistdecoratie, apart uitgevoerd in **5.5.0** e.v., zijn minstens zo opmerkelijk. Afgezien van **S19Tor** handhaven alle exemplaren het ontwerp van Willems' type I, reeds ontwikkeld in het late Oude Rijk (**S18C**, **S32C**, **S5Tor**, **S18-22Tor**, **S25Tor**). De enige lijkst ook voorzien van decoratie aan de binnenzijde volgt Willems' type *1b, hier zonder *P.T.* of *C.T.* (**S18C**).³⁵ Deze voorkeur voor algemeen, nationaal bekende typen toont zodoende geen spoor van de 'Assioet stijl van lijkst-decoratie', in de studies van Kees en Barta expliciet verbonden met de Eerste Tussenperiode. Lokale voorkeuren zijn in feite alleen aanwijsbaar in enkele teksten aan-gebracht op de hoofd- en voeteneinden van **S32C**, **S18Tor**, **S22Tor**, **S25Tor** en **S5Tor**.³⁶ In plaats daarvan zijn vooral de exemplaren dateerbaar in het midden van de Eerste Tussenperiode opmerkelijk, vanwege een heel ander patroon (**S32C**, **S18Tor**, **S22Tor**, **S25Tor**). Zoals aangetoond in **5.5.1**, zijn deze vier lijkst te Assioet uniek vanwege de symmetrisch opgebouwde *Htp di nswt* formules, die de god Anubis en dezelfde formule (verzoek) op beide lange zijden bevatten. De schaarse parallellen, ver-zameld in **5.5.1**, zijn uitsluitend afkomstig uit de regio ten noorden van Assioet, daterend vanaf het late Oude Rijk tot in de Eerste Tussenperiode. Daarmee bevestigen deze vier lijkst de dichotomie waar-op hierboven reeds werd gewezen: (1) tekstuele patronen geïnspireerd / gericht op noord-Egypte, ge-combineerd met (2) een materiële cultuur gericht op de Qau-Matmar regio direct ten zuiden van Assioet (fig. 8; de vazen uit **S18Tor**). Een tweede groep lijkst, mogelijk van iets later datum, volgt het genoemde symmetrische tekstpatroon echter niet (**S18C**, **S5Tor**, **S20-21Tor**). Zij wijken ook van hun voorgangers af in de fraseologie, onder meer door de introductie van *n KA n*, nominale vormen van de verzoeken en gestandaardiseerde epitheta na Anubis op het deksel (**5.6.1** en **5.6.6**). Ondanks deze ontwikkelingen blijven de fraseologie en de epigrafie duidelijk achter bij die van de grafinscripties van *It-ib* en *Sty II* (graven III en IV). Dit geldt eveneens voor de artistieke kwaliteit van de lijkst, die, zelfs uitgevoerd voor ambtenaren, van een aanzienlijk mindere kwaliteit is dan de uitgewogen artistieke stijl van de nomarchale grafinscripties.³⁷ Op grond van de in deze studie geïdentificeerde graven en bronnen wordt het politieke belang van Assioet tijdens de Eerste Tussenperiode derhalve *niet* zichtbaar in de opkomst van een specifiek lokale stijl van lijkst-decoratie. Evenmin wijst *geen* van de momenteel beschikbare bronnen op het gebruik van *P.T.* of *C.T.* op lijkst, aspecten die pas in het vroege Middenrijk naar voren zullen komen (zie **9.3.0**). Regionale specialisatie treedt vooralsnog alleen naar voren in het corpus aan aardewerk, stenen vaatwerk en knopzegels, dat volledig vergelijkbaar is met dat in de Qau-Matmar regio, direct ten zuiden van Assioet (zie fig. 7-9, 25.6-8, 26.5-8, 27.4).

Wat betreft de lijkst dient een uitzondering gemaakt te worden voor **S19Tor**, opgegraven nabij Sheikh Abu Togh door Schiaparelli (1911-1913). Vanwege de hoogst ongewone buitenzijde decoratie is **S19Tor** apart behandeld in **5.7.0** e.v. Bovendien is de epigrafie van de kist zeer opmerkelijk van-wege de combinatie van aspecten typerend voor

³³ Voor een meer gedetailleerd overzicht, zie **5.2.4** (noten 775-778).

³⁴ Voor de morfologie en de datering van het vaatwerk uit **S18Tor**, zie **5.2.4** (noten 769-773).

³⁵ Voor **S18C**, zie de verwijzingen in lijst 1 en **5.6.4**.

³⁶ Voor **S32C**, **S18Tor**, **S22Tor** en **S25Tor**, zie **5.5.2** (noten 855-861). Voor **S5Tor**, zie **5.6.2**.

³⁷ Voor de artistieke stijl, zie de voorbeelden in **5.5.5** en **5.6.5**. Dat de lijkst achter blijven bij de nomarchale graven III-V blijkt tevens uit de fraseologie en de epigrafie van de *Bitten* om een aanroepingsoffer en een goede begrafenis, zie **5.5.1** (noten 848-854) en **5.6.1** (noten 876-881).

Assioet met schrijfwijzen die doorgaans geassocieerd worden met zuidelijk Opper-Egypte (5.7.5 - 5.7.7). Hoewel de eerstgenoemde criteria het dichtste bij kisten uit de Eerste Tussenperiode staan, tendert de aanwezigheid van de Opper-Egyptische criteria waarschijnlijk eerder naar een datering tegen het einde van de Eerste Tussenperiode, of kort daarna. De implicaties van dit voorstel zijn om drie redenen opmerkelijk. Ten eerste draagt §Anm, de vrouwelijke eigenaar van **S19Tor**, de zeldzame titel 'opzichtster van een groep dansers en muzikanten' (imy-t r xnr). Hoewel een expliciet verband ontbreekt, staat de voorgestelde datering van **S19Tor** dicht bij graf IV van \$ty II, wiens inscripties een 'xnr van de stadsgod Wepwawet' noemen.³⁸ Ten tweede, de buitenzijde van **S19Tor** is hoogst opmerkelijk vanwege de introductie van tekstkolommen onder de regel langs de bovenrand van de kist, resulterend in een ontwerp dat correspondeert met Willems' type XIV (id., *Chests of Life*, 167). Daarbij zijn de kolommen gevuld met imAxy xr formules en semi-autobiografische teksten, een combinatie die uitsluitend van lijk-kisten uit Assioet bekend is. Met deze aspecten introduceert **S19Tor** het momenteel oudst bekende voorbeeld van de 'Assioet stijl' in lijk-kist-decoratie, die in het vroege Middenrijk volledig naar voren zal treden (9.3.0; type Assioet I).³⁹ Het verschijnen van stylistische kenmerken uit Assioet en zuidelijk Opper-Egypte op éénzelfde document is uitzonderlijk. Het fenomeen is wellicht vergelijkbaar met de decoratie van diverse tomben uit de tijd van Montuhotep II, wijzend op samenwerkingsverbanden tussen ateliers/artiesten uit Opper en Midden-Egypte.⁴⁰ Indien juist, dan suggereert **S19Tor** dat het einde van de Eerste Tussenperiode te Assioet wellicht minder gewelddadig was dan aangenomen door Kahl en Quack, en althans op de artistieke uitwisseling geen invloed had.⁴¹

9.3.0 - De necropolis van Assioet tijdens het vroege Middenrijk

De rol van Assioet tijdens het vroege Middenrijk wordt uiteenlopend beoordeeld. In de opinie van Kahl en Quack resulteerde de militaire nederlaag van \$ty II en de Herakleopolitaanse koning Merikare tegen Montuhotep II in een neergang in de politieke status van Assioet, in het bijzonder tijdens de late 11e dynastie. In dit verband stellen Kahl en Quack dat de lijn van burgemeesters/nomarchen te Assioet na \$ty II afbreekt, om pas aan betekenis te herwinnen met MsHti [1] en +fA=i-@apy I, de laatste in zijn ambt benoemd door Sesostri I in de vroege 12e dynastie.⁴² Dit lijkt tot op zekere hoogte overeen te komen met de visies van Schenkel en Willems. Zij stellen immers dat het merendeel van de gedeco-reerde lijk-kisten uit Assioet niet veel ouder dan de 12e dynastie kan zijn. Daarentegen dateert Lapp in zijn meer recente *Typologie* een aanzienlijk aantal Assioet kisten in de 11e dynastie. Daarbij gaat het bovendien om exemplaren die op de buitenzijde een tekstkolommen introduceren naar het ontwerp van Willems' typen V en XIV, typen die volgens Willems pas vanaf het midden van de 12e dynastie in de mode raken.⁴³ Indien Lapp gelijk heeft, dan valt deze onverwachte ontwikkeling in de kist-decoratie te Assioet moeilijk te rijmen met de (politieke) neergang van de stad, zoals aangenomen door Quack en Kahl. De zaak wordt echter bemoeilijkt door het feit dat Lapp's dateringscriteria betwistbaar zijn, ter-wijl de genoemde studies evenmin rekening houden met nogal wat materiaal uit ongepubliceerde opgravingen.⁴⁴ De bestaande opvattingen zijn derhalve hernieuwd onderzocht in hoofdstukken 6 en 7.

³⁸ Zie 5.1.0 (noten 679-686, in het bijzonder noot 682).

³⁹ Zie 5.7.0 - 5.7.1.

⁴⁰ Zie 5.7.8 (noot 950).

⁴¹ Contra Kahl, *Siut-Theben*, 12 (noot 6), 17, 19; Quack, *Merikare*, 110-111.

⁴² Zie de verwijzingen in 6.0.0 (noten 951-957).

⁴³ Zie de omschrijving van het wetenschappelijke probleem in 6.0.0 (noten 962-966).

⁴⁴ Voor mijn kritiek op de voornaamste criteria van Lapp's 'type 11e dnastie', zie: 1.0.0 (noten 25-27). Voor de omvang van het vooralsnog ongepubliceerde materiaal van vroeg Middenrijks datum uit Assioet, zie 6.0.0 (1-4).

Ten aanzien van de burgemeesters/nomarchen van Assioet moet worden vastgesteld dat juist in het vroege Middenrijk de situatie nog zeer onduidelijk is, vooral wat betreft de precieze lijn van opvolging. Tegen de visies van Quack en Kahl wordt in hoofdstuk 2 echter op het bestaan van diverse kandidaten gewezen die het veronderstelde hiaat tussen \$ty II en +fA=i-@apy I kunnen vullen. Voorafgaand aan +fA=i-@apy I (graf I), in de tijd van Amenemhat I en de eerste jaren van Sesostris I, kan nu worden gesteld dat Assioet werd bestuurd door de burgemeesters anw [6] (graf XI) en \$ty (?) (graf XIV), en mogelijk ook +fA=i-@apy II, de eigenaar van graf II.⁴⁵ Zij werden voorafgegaan door de burgemeester MsHti [1], de eigenaar van Hogarth's graf 3, hoog in de noordwestelijke bergwand (zie kaarten 2-3). De analyse van zijn lijkkasten en grafuitrusting in hoofdstuk 6 voegt nieuwe bewijzen toe ter ondersteuning van Schenkel, die MsHti aan het einde van de 11e dynastie of in de vroege 12e plaatst.⁴⁶ De kandidaten voor het veronderstelde 'gat' tussen hem en \$ty II zijn echter nog met raadselen omgeven. De keuzes voorgesteld in hoofdstuk 2 betreffen de anonieme eigenaars van de graven X, XIII en Hogarth's graf 42, alsmede de begrafenis van +fA=i-@apy [12]; bronnen allen onbekend aan de bestaande studies. Hun exacte datering is echter omstreden, resulterend in het hypothetische overzicht op p 32-33.⁴⁷ Hoewel deze nieuwe gegevens lijken te pleiten voor een continuering van de lijn van burgemeesters/nomarchen te Assioet na \$ty II, is de beschikbare documentatie nog erg lacuneus. Bovendien bleef een aantal van deze graven kennelijk ongedecoreerd (Hogarth's graven 3 en 42), of wacht nog op publicatie (graven X en XIII), terwijl andere zelfs nog in de necropolis moeten worden gelokaliseerd (graven XI, XIV, +fA=i-@apy [12]). Als gevolg is het onmogelijk om de status van deze burgemeesters te Assioet te vergelijken met die van andere sites, zoals Bersheh. In dit verband is het niettemin noemenswaardig dat MsHti's grafuitrusting artistieke banden verraadt met zowel koninklijke ateliers te Thebe, als met ateliers verbonden aan het nomarchale hof te Bersheh.⁴⁸

Wat betreft ambtenaren van lagere rang is het momenteel bekende materiaal uit Assioet, zeker voor het vroege Middenrijk, veel schaarser. Voor het tijdvak van de late 11e dynastie tot in de vroege jaren van Sesostris I getuigen de bronnen van twee 'schatmeesters', Wp-wAwT-nxti [2] en Nxti [3], een 'op-zichter van troepen' @tp-nb(=i) [2], een 'opzichter van schepen' ldy [1], en drie individuen met priesterlijke titels, lmy [1], ldw [3] en Nbt-it [1]. In de regering van Sesostris I zelf zijn vooralsnog maar twee ambtenaren positief geïdentificeerd, de 'schatmeester' @r-Htpw en de 'huismeester' Mrr [1]. Hun graven bleven, althans voor zover bekend, ongedecoreerd.⁴⁹ Hetzelfde is van toepassing op alle andere vroege Middenrijks graven behandeld in hoofdstuk 6, hoewel ook hier de beschikbare archeologische rapporten weer lacuneus lijken te zijn.⁵⁰

Desalniettemin kan er geen twijfel bestaan aan de economische rijkdom van Assioet ten tijde van het vroege Middenrijk. Zelfs aangenomen dat ons beeld van het Oude Rijk en de Eerste Tussenperiode incompleet is, toont de necropolis van het vroege Middenrijk een enorme expansie ten opzichte van de voorgaande perioden. Enkele van de getraceerde locaties, beschreven in hoofdstuk 6, continueren blijkbaar grafvelden die teruggaan op de

⁴⁵ Voor de bronnen, zie 2.2.5 (graven II, XI, XIV). Voor hun bespreking, zie 2.2.2 (noten 115-124, 133-136), 2.2.3 (noten 201-219). Het resultaat plaatst de benoeming van +fA=i-@apy I iets verder in de regeringsperiode van Sesostris I.

⁴⁶ Zie 3.1.1 en 6.1.1.

⁴⁷ Voor de discussie, zie 2.2.2 (noten 125-132, 132-182) en 2.2.3 (noten 191-201).

⁴⁸ Zie 6.1.1 (noot 1026: versie van de diagonale sterrenklok; noten 1029-1030 inzake selecties van C.T. spreuken; noten 1037-1043 inzake Thebaanse parallellen voor de modelsoldaten Cairo CG 257-258, mogelijk inclusief de grafuitrusting van koning Montuhotep II zelf).

⁴⁹ Namen verwijzen naar lijst 2. De bronnen zijn verzameld in 6.6.0 (noot 1653-1654) en 7.3.0. Van de genoemde ambtenaren zijn alleen de tomben van ldw [3] en Nxti [3] gelokaliseerd: CPA Tomben 6 en 7 (zie 6.3.3).

⁵⁰ Zie 6.1.0. Plattegronden en beschrijvingen van graven zijn o.a. niet beschikbaar voor het werk van Schiaparelli 1908, 1911-1913 (6.2.0 en 6.4.0) en dat van Kamal 1913-1914 (7.0.0).

Eerste Tussenperiode. Dit lijkt onder andere het geval te zijn met Hogarth's graven 24-26 en 16-17, hoger op de bergwand van Sheikh Abu Togh, aangelegd boven die dateerbaar in de Eerste Tussenperiode (kaart 4; **5.2.2 - 5.2.3**). Iets dergelijks geldt wellicht ook voor de CPA graven 1-26, aangelegd nabij en onder de nomarchale graven III-V, tenzij deze fase direct verband houdt met het 12e dynastie graf van **+fA=i-@apy II** (kaart 2, 5; **6.3.0**). Andere delen van het grafveld worden echter nieuw in gebruik genomen, of gereactiveerd na een langere fase van inbruik. Hier dient allereerst de omvangrijke necropolis te worden genoemd onder het graf van **MsHti [1]** nabij de noord-westelijke bergtop, en haar uitlopers tussen de graven X en XIII (kaart 3, Hogarth's graf 3, graven X-XIII, **6.1.0** en **6.2.0**). Verder naar het oosten is nog een andere necropolis van het vroege Middenrijk blootgelegd door Schiaparelli in 1908, hoewel de exacte ligging vanwege zijn summiere verslaglegging onbekend is (kaart 2, **6.4.0**). De periode van Sesostri I kent zelfs een nog verdergaande expansie, hier met de ingebruikname van de zone rond graf I van **+fA=i-@apy I**, onderzocht door Kamal in 1913-1914 (kaarten 2 en 5, graf I, **7.0.0**).

Hoewel kleine verschillen in het verloop van de exploitatie denkbaar zijn, kan worden aangetoond dat de zojuist genoemde grafvelden tot diep in de regering van Sesostri I simultaan in gebruik waren. Blijkens hoofdstuk 6 en 7 toont hun materiële cultuur een redelijk homogeen beeld. De bewijsvoering berust in deze niet alleen op de ruimtelijke spreiding van de typen lijkstijl-decoratie en de stijl van houten beelden en modellen, maar ook op het corpus aan aardewerk en stenen vaatwerk. Evenmin geven de grafvelden in kwestie blijk van enige significante sociale verschillen in hun bezetting. Voor zover de documentatie conclusies toelaat, bevat elk van de genoemde grafvelden zowel relatief kleine graven met een beperkte grafuitrusting, als veel rijker voorziene elite graven.⁵¹ De eerstgenoemde klasse is doorgaans vertegenwoordigd met ongedecoreerde lijkstijlen en ongemummificeerde lichamen, vergezeld van een klein aantal grafstukken.⁵² Die van de hoogste elite wordt geïllustreerd door de grafuitrusting van de burgemeester **MsHti [1]**, of de schatmeester **Nxti [3]**, ter aarde besteld in een uitvoerig gedecoreerde set lijkstijlen, de lichamen behandeld als 'wikkel-mummie', het hoofd omsloten door een mummie masker, vergezeld van houten beelden en andere artefacten.⁵³ Tussen deze twee uitersten doen zich allerlei schakeringen voor in de samenstelling van de grafuitrusting, vooral in de klasse voor-zien van gedecoreerde lijkstijlen.⁵⁴ Bovendien verschijnen dergelijke gevarieerde begrafenissen door-gaans naast elkaar in hetzelfde gebied, zelfs binnen dezelfde rij graven, of in hetzelfde graf.⁵⁵ Aldus lijken verschillen in sociale status of hiërarchie te Assioet niet duidelijk te zijn gekenmerkt door ruimte-lijke factoren, zoals afzonderlijke terreinen binnen de necropolis; een gebrek aan differentiatie dat al in de Eerste Tussenperiode zichtbaar is.⁵⁶ Het enige markante verschil verschijnt in de graf architectuur. Hier lijkt de noordwestelijke helft van de necropolis een hoger percentage aan graven met schachten en onderaardse kamers te bezitten dan gedocumenteerd in de noordoostelijke helft.⁵⁷

⁵¹ Een uitzondering hierop is wellicht de zone rond graf I, onderzocht door A. Kamal in 1913-1914 (**7.0.0**). Maar de afwezigheid van relatief armzalige begrafenissen kan hier ook berusten op een gebrek aan verslaglegging door Kamal.

⁵² Zie bijvoorbeeld Hogarth's graven 11, 15, 67, 68 (lijst 3, appendix 1), of CPA graven 9-12 (lijst 3, appendix 3).

⁵³ Zie Hogarth's graf 3 (lijst 3, appendix 1) en CPA graf 7, schacht 1 (lijst 3, appendix 3).

⁵⁴ De bedoelde schakeringen zijn goed zichtbaar in de inhoud van CPA graven 6-26 (lijst 3, appendix 3). Let bijvoorbeeld op het verschil in de behandeling van het lichaam gerapporteerd uit CPA graven 6, 7, 8, 14, 18, 19 en 20.

⁵⁵ Enkele voorbeelden, zie kaart 3 en **6.1.2**; vergelijk Hogarth's graf 48 met de graven 11, 96-97; vergelijk Hogarth's graf 46 met graven 67-68. Voorts: kaart 3 en **6.2.1**; vergelijk Hogarth's graven 38-39 met graf 40. Ook: kaart 5 en **6.3.3**; vergelijk CPA graven 6-8 met de graven 9-12.

⁵⁶ Een uitzondering is mogelijk de necropolis blootgelegd door Schiaparelli in 1908, zie: **6.4.0** en **6.4.6**. Maar de ruimtelijke distributie van de begrafenissen zonder lijkstijl versus de graven/begrafenissen behandeld in **6.4.1 - 6.4.5** is onbekend.

⁵⁷ Zie **6.1.4**, p. 167-168 en noot 1234. Dit vergelijkt de graven blootgelegd door Hogarth nabij de noordwestelijke top van de berg met de graven ontdekt door Chassinat en Palanque in het noordoosten (kaarten 1, 3, 5). Merk

De aard en samenstelling van de grafuitrustingen in het vroege Middenrijk tonen echter significante wijzigingen ten opzichte van de Eerste Tussenperiode, wijzend op een nieuwe culturele fase. Hier is allereerst het corpus van aardewerk en stenen vaatwerk te noemen, dat ten opzichte van de Eerste Tussenperiode ingrijpend is veranderd. Het repertoire correspondeert nu met dat van Seidlmayer's Qau-Matmar Fase IIIB, zij het met enkele restanten uit Fase IA van de Eerste Tussenperiode (fig. 10-19, 25.6-11, 26.5-12). Seidlmayer's *Gräberfelder* dateert de overgang naar het corpus van Fase IIIB in de late Eerste Tussenperiode, om dominant te worden in het vroege Middenrijk. De graven onderzocht voor Assioet tenderen naar een iets latere introductie, wellicht in de regering van Montuhotep II.⁵⁸ Niettemin toont de affiliatie dat de socio-economische band tussen Assioet en de Qau-Matmar regio door de veronderstelde Thebaanse militaire zege aan het einde van de Eerste Tussenperiode niet werd doorgesneden. Ontwikkelingen binnen het corpus van Fase IIIB zijn moeilijk aan te wijzen. Toch lijken graven in de vroege Fase IIIB te Assioet een ruime variatie aan vazen en kruiken te bevatten, terwijl de graven uit de regering van Sesostris I een duidelijke voorkeur voor slanke cilinder- en druppel- vormige vazen laten zien.⁵⁹ Tijdens de regering van Sesostris I worden te Assioet ook de zgn. hemispherical cups (halfbolle drinkkommen) duidelijk dieper van vorm. Dit proces komt tot uitdrukking in een daling van de zgn. vessel-index van 250-230 naar 220 en daarbeneden.⁶⁰ Naast het corpus van het aardewerk getuigt het vroege Middenrijk ook van een aantal nieuwe begrafenisgebruiken, vooral waar het gaat om gedecoreerde lijkkasten. Met name de rijkere begrafenisseren introduceren de zgn. wikkel-mummie, het hoofd bedekt door een mummie masker, een behandeling die te Assioet vooralsnog niet uit de Eerste Tussenperiode bekend is.⁶¹ Het fenomeen lijkt samen te vallen met de introductie van kleine arte-facten met rituele connotatie, kennelijk speciaal vervaardigd voor de begrafenis, bevestigd op het lichaam of geplaatst in de lijkst (bijv. amuletten, kleine houten HS vazen, scepters, etc.).⁶² Daarnaast is de hernieuwde opkomst van houten beelden en modellen opmerkelijk. Hoewel ruim vertegenwoordigd in de tomben van het late Oude Rijk (zie hoofdstuk 4), is deze object klasse niet bekend van het materiaal uit de Eerste Tussenperiode behandeld in hoofdstuk 5.⁶³

In vergelijking met de zojuist genoemde artefacten, voltrekken de meest duidelijke ontwikkelingen zich echter op het gebied van de kist-decoratie. De Assioet lijkkasten die zijn geïdentificeerd voor het Oude Rijk en de Eerste Tussenperiode zijn bijna zonder uitzondering beschreven voor ambtenaren. Ten tijde van het vroege Middenrijk is de verhouding echter omgekeerd. Behalve de hierboven reeds genoemde individuen, documenteert geen van de in

echter op dat van de graven ontdekt door Schiaparelli in 1908 (6.4.0) en Kamal in 1913-1914 (7.0.0) geen informatie over de architectuur beschikbaar is.

⁵⁸ Seidlmayer, *Gräberfelder*, 198 (Abb. 84), 350, 361 (noot 153), 378, 395 (Abb. 198, Qau IIIB). Voor Assioet, zie 6.4.1, 6.4.3 en 6.4.4. Ook: 6.1.2 (Hogarth's graven 6, 9, 13), 6.2.1 (Hogarth's graven 43, 60), 6.3.1 en 6.3.3 (CPA graven 6-7, 14).

⁵⁹ Vergelijk de samenstelling van de aardewerk typen in CPA graven 6-7 (6.3.3) en het graf van Mnw-Htpw (6.4.1) met de begrafenis van Mrrw [1-2] (6.4.3) en het graf van ^mc (6.4.4). CPA pl. XV.3 en fig. 15.9-13, 17-19 en 20.

⁶⁰ Zie tabellen 13-14 en de introductie bij de illustraties van het aardewerk op p. 41-43 (deel afbeeldingen).

⁶¹ Zie 6.3.3 (noten 1462 en 1485). Het merendeel van de voorbeelden stamt uit de intact aangetroffen CPA Tomben 6-26, maar deze konden niet allemaal worden geverifieerd (zie lijst 3, appendix 3). Mummie maskers zijn voorts o.a. gerapporteerd uit Hogarth's Tomben 3 en 9 (lijst 3, appendix 1) en kist S7Tan, opgegraven door A. Kamal (lijst 3, appendix 7).

⁶² Voorbeelde uit Assioet zijn betrekkelijk zeldzaam. Zie lijst 3, appendix 1 (Hogarth Tombe 3) en lijst 3, appendix 3 (CPA Tomben 6, 7 en 20).

⁶³ De stilistische ontwikkeling van houten sculptuur behoort niet tot de primaire doelen van deze studie. Echter, observaties ter onderscheiding van laat 11e en vroeg 12e dynastie sculpturen zijn te vinden in 6.3.1 (noten 1341-1352).

hoofdstuk 6 en 7 behandelde lijkkasten de eigenaar met titels.⁶⁴ Rond dezelfde tijd ondergaat ook de aard van de decoratie een interessante ontwikkeling, zowel wat betreft de buitenzijde als de binnenzijde (indien aanwezig). Sinds het late Oude Rijk toonde de buitenzijde van de kist-decoratie te Assioet uitsluitend Willems' type I, gekenmerkt door een enkele band met teksten langs de bovenrand van de kist. In andere Egyptische centra, zoals Thebe en Bersheh, blijft dit simpele ontwerp in zwang tot in de vroege jaren van Sesostris I.⁶⁵ Te Assioet blijkt Willems' type I echter reeds in de late 11e dynastie vrijwel van het toneel verdwenen.⁶⁶ In plaats daarvan is de buitenzijde van lijkkasten uit Assioet verder ontwikkeld, hetgeen blijkt uit de toevoeging van tekstkolommen op de zijden onder de regel. Bovendien worden deze nu gevuld met teksten die uitsluitend bekend zijn van lijkkasten uit Assioet. De analyse van de gangbare patronen onthult drie verschillende typen buitenzijde-decoratie, betiteld als Assioet I, Assioet II en Assioet III (beschrijving en illustratie in lijst 1, appendix 2). Samen vertegenwoordigen zij de zgn. lokale Assioet stijl van kist-decoratie, althans wat betreft de buitenzijde. De bronnen die zijn onderzocht in hoofdstuk 6 en 7 suggereren voorts dat de ontwikkeling van dit repertoire slechts een paar generaties in beslag nam, van de regering van Montu-hotep II (late 11e dynastie) tot in de vroege jaren van Sesostris I (vroeg 12e dynastie). De ontwikkeling lijkt te verlopen in drie stappen, gekenmerkt door: (1) de geleidelijke uitbreiding van regels en tekstkolommen op de buitenzijde, en (2) een tendentie tot de standaardisering van de tekstprogramma's. Uiterst beknopt is dit proces als volgt samen te vatten:

(1) het verschijnen van type Assioet I, ter vervanging van Willems' type I (buitenzijde):

- de layout van de kist is samengesteld uit enkelvoudige regels en tekstkolommen, gecomponeerd volgens het ontwerp van Willems' type XIV (= Assioet I.a) of type V (= Assioet I.b).⁶⁷

- de tekstkolommen zijn gevuld met imAxy xr formules en/of semi-autobiografische frasen en/of

- nog andere teksten, typisch voor lijkkasten uit Assioet (zie lijst 1, appendix 2, type Assioet I).

- uitgaande van **S19Tor (5.7.0 e.v.)** en de exemplaren behandeld in **6.7.0** en **6.8.0**, schijnt het type Assioet I te zijn geïntroduceerd in de late 11e dynastie (in de regering van Montuhotep II).

- ofschoon evident ontleend aan eenzelfde repertoire, is de feitelijke tekstcompositie wat betreft de precieze invulling en de positie van de formules op elke lijkst van het type Assioet I uniek.

(2) het verschijnen van type Assioet II (buitenzijde):

- de layout van de kist is samengesteld uit een dubbele band met teksten langs de bovenrand, aanvullend gevuld met sets van dubbele tekstkolommen. Het ontwerp toont een verdubbelde versie van type

- Assioet I.a (= Assioet II.a), of type Assioet I.b (= Assioet II.b); lijst 1, appendix 2, type Assioet II.

- het voornaamste tekstuele programma bestaat uit reeksen van Htp di.n frasen en Dd mdw in Ra formules, waarbij specifieke tekstcomponenten aan specifieke zijden van de lijkst gebonden zijn;

- zie lijst 1, appendix 2, type Assioet II.

- uitgaande van de exemplaren in **6.9.0** en **6.10.0**, lijkt het type Assioet II zijn opwachting te maken

⁶⁴ Zie de titels in **4.1.0** (O.R.) en **5.1.0** (E.T.P.). Van de kisten behandeld in hoofdstuk 6 en 7 documenteren alleen **S1Atl**, **S16-17C**, **S2Hil**, **S2Mal**, **S1-2P**, **S47Tor**, **S1Tü** en **S19X** hun eigenaars met titels. Zie **6.6.0** (noten 1653-1654).

⁶⁵ Willems, *Chests*, 122-127, 121 (table 7, type I).

⁶⁶ In het vroege Middenrijks materiaal behandeld in hoofdstukken 6-7 komen nog maar twee exemplaren van Willems' type I voor: **S14Tor (6.4.2)** en **S14C (7.4.0)**.

⁶⁷ Zie lijst 1, appendix 2 (type Assioet I) en Willems, *Chests*, 161 (type V), 167 (type XIV).

in de late 11e dynastie. Het vroegste voorbeeld **S1-2C** van de burgemeester MsHti [1] wijkt af in

de voorkeur voor een tekstprogramma bestaande uit *P.T.* en *C.T.*, in zijn volledige vorm te Assioet

vooralnog alleen bekend van **S1-2C** (zie **6.1.1**).

(3) het verschijnen van type Assioet III (buitenzijde):

- de layout van de kist is samengesteld uit een drievoudige regel met teksten aan de bovenrand,

aangevuld met groepen van verdrievoudigde tekst kolommen. Het ontwerp is een verdrievoudigde

uitvoering van het type Assioet I.b (= Assioet III.b); zie lijst 1, appendix 2, type Assioet III.

- de introductie van dit ontwerp valt blijkbaar samen met het verschijnen van een nieuw tekst-

programma, samengesteld uit *C.T.* spreuk 30 (de voorzijde), 31-32 (hoofd- en voeteneinde), 609

(de rugzijde) en 345 (het deksel); zie lijst 1, appendix 2, type Assioet III.

- uitgaande van de exemplaren in **7.4.0** (Siutian type) valt de introductie van Assioet III blijkbaar

vroeg in de regering van Sesostris I. In dezelfde regering treft men onderdelen van het zojuist

genoemde *C.T.* tekstprogramma ook aan in de layout van het type Assioet I en type Assioet II;

vgl. **7.4.0** en **7.5.0**.

(4) het verschijnen van het Assioet type (binnenzijde-decoratie):

- het Assioet type binnenzijde-decoratie, adequaat getypeerd in Lapp, *Typologie*, 132 e.v. (§ 295),

is blijkbaar voor het eerst aanwijsbaar tegen het einde van de 11e dynastie.

- de vroegste exemplaren momenteel bekend (**S1C** en **S8Tor**) combineren nog de offerlijst en de

objectfries op de binnenzijde van de voorkant; zie **6.1.1**, noten 1017-1019.

- de kisten, verzameld in **6.9.4**, welke slechts een weinig jonger zijn, verplaatsen de offerlijst naar

de rugzijde, een afsplitsing die resulteert in het 'ware' Assioet type binnenzijde-decoratie.

- Lapp, *Typologie*, 132 e.v. stelt terecht dat het basale ontwerp van het Assioet type binnenzijde-

decoratie weinig ontwikkeling laat zien. Zoals getoond in **6.9.4** en **7.4.1**, onthult de chronologie

van de bronnen wel opvallende verschuivingen in de versie van de zgn. 'diagonale sterrenklok'

op de binnenzijde van het deksel en de keuze van de *C.T.* spreuken op de overige zijden.

Tegenover de visies van Kees en Barta kan derhalve gesteld worden dat de lokale Assioet stijl van lijkst-decoratie kennelijk niet in de Eerste Tussenperiode is ontstaan.⁶⁸ Op basis van de archeologi-sche en epigrafische bewijzen in hoofdstuk 6-7, verschijnt de 'Assioet stijl' eerder als een produkt van *na* de Eerste Tussenperiode, waarbij de vormingsfase in de late 11e en de vroege 12e dynastie lijkt te liggen (Montuhotep II - Sesostris I). Deze indruk wordt nog versterkt door het feit dat diverse criteria, kenmerkend voor lijkstisten uit Assioet, pas in de late 11e dynastie hun definitieve vorm lijken aan te nemen. Hier is te wijzen op de

⁶⁸ Zie de studies van Kees en Barta genoemd in **1.0.0** (noot 14).

fraseologie van *Bitte* 33c, de verschuiving van *Bitte* 33a naar het deksel, de invoeging van nb r-qr̄t in de Htp di nswt formule met Anubis op de rugzijde, en de typische om-kering van zijn epitheta in de tekst op het deksel (xnty sH-nr nb spA).⁶⁹ In dit verband is eveneens opmerkelijk dat de Assioet binnenzijde-decoratie blijkbaar pas in de late 11e dynastie verschijnt, terwijl het meest uitgebreide type buitenzijde (Assioet III) zijn opwachting pas maakt in de tijd van Sesostri I. Te Assioet lijkt het gebruik van *C.T.* op lijk-kisten derhalve eerder een fenomeen te zijn van het vroege Middenrijk dan van de Eerste Tussenperiode, zoals reeds opgemerkt door Schenkel en Willems.⁷⁰ In tegenstelling tot hun visies, moet worden vastgesteld dat de lijk-kist decoratie te Assioet tegen het einde van de 11e dynastie zeer vooruitsrevend is, met name wat betreft de invoering van tekstkolommen op de buitenzijde. Het ontwerp van de typen Assioet I.a en Assioet I.b toont feitelijk dat van Willems' typen XIV en V, echter circa 100 jaar voor hun nationale introductie zoals aangenomen in Willems' *Chests of Life*. Dit geldt evenzeer voor de toepassing van imAxy xr formules binnen de tekstkolommen, hoewel hun aard te Assioet afwijkt van de zgn. standaard formulering van Willems.⁷¹ Op dit punt is de Assioet-stijl in de late 11e dynastie verder ontwikkeld dan elders in Egypte. Op dit punt kan men de koninklijke begrafenissen te Thebe of die van het nomarchale hof te Bersheh vergelijken. Deze geven zonder uitzondering nog steeds de voorkeur aan lijk-kisten en sarcophagen gedecoreerd volgens het veel eenvoudiger ontwerp van Willems' type I.⁷² Als zodanig benadrukt de funeraire cultuur te Assioet juist in het vroege Middenrijk erg sterk haar eigen, plaatselijke identiteit. De motieven zijn moeilijk te achterhalen, maar een reactie op het verlies van politieke invloed na de Eerste Tussenperiode lijkt niet ondenkbaar. De bovenstaande typologische conclusies bevestigen Lapp's *Typologie*, hoewel de criteria van zijn 'typen 11e en 12e dynastie' op zichzelf twijfelachtig zijn.⁷³ Naar mijn bevindingen dient de datering van Lapp's 'type 11e dynastie' bovendien gewijzigd te worden in 'late 11e dynastie', terwijl ook de gekozen benaming wat ongeschikt is. Lapp markeert zeer zeker *de eerste verschijning* van wat door mij als type Assioet I wordt aangeduid. Maar zijn terminologie ('type 11e dynastie') laat buiten beschouwing dat lijk-kisten van het type Assioet I ook in de 12e dynastie in zwang zijn, vermoedelijk zelfs tot in de tijd van Amenemhat II. In plaats van een *lineaire* successie, zoals voorgesteld door Lapp, is eerder sprake van *accumulatie*. Als resultaat treffen wij dat ten tijde van Sesostri I en diens opvolger Amenemhat II alle drie de lokale typen buitenzijde-decoratie *naast* elkaar in gebruik zijn (Assioet I-III), vermoedelijk zelfs geproduceerd in hetzelfde atelier.⁷⁴ Het naast elkaar voorkomen van zeer uiteenlopende typen buitenzijde-decoratie en tekstuele programma's is zelfs een specifiek kenmerk van de funeraire cultuur te Assioet, met name in de 12e dynastie. Dit laatste fenomeen lijkt een strikt 'rituele interpretatie' van de lijk-kist-decoratie te nuanceren (zie hoofdstukken 7-8).

9.4.0 - De necropolis van Assioet tijdens het late Middenrijk

Het late Middenrijk, hier omschreven als de periode vanaf de regering van Amenemhat II tot in de 13e dynastie, heeft algemeen erkenning gevonden als een culturele fase die duidelijk van het vroege Middenrijk verschilt. Volgens het werk van Bourriau tonen grafgebruiken en de bijbehorende materiële cultuur in het late Middenrijk een tendentie tot nationaal verbreide

⁶⁹ Voor het verschijnen en de interne fraseologische ontwikkeling van *Bitte* 33c, zie 6.7.3 (noten 1702-1709). Voor het verschijnen van *Bitte* 33a op de voorzijde / rugzijde en haar verplaatsing naar het deksel, zie 6.8.1 (noten 1755-1757). Voor de invoeging van nb r-qr̄t op de rugzijde, zie 6.8.1 (noten 1781-1791). Voor de epitheta op het deksel, 6.7.3 (noten 1698-1701).

⁷⁰ Willems, *Chests*, 102-104, 244 e.v.; Schenkel, *FmÄS*, 116-123.

⁷¹ Zie Willems, *ibidem*, 138 (fig. 11), 143 (table 10). Voor de afwijkende inhoud en combinaties van deze teksten op de typen Assioet I.a en I.b zij verwezen naar lijst 1, appendix 2 (Assioet I), alsmede de voorbeelden behandeld in 5.7.1, 6.7.1 en 6.8.1.

⁷² Zie hiertoe de verwijzingen in 6.6.0 (noot 1667).

⁷³ Zie Lapp, *Typologie*, 144 e.v. (§ 322 e.v.).

⁷⁴ Deze observatie volgt uit de lijk-kisten behandeld in 7.4.0 - 7.4.3, 7.5.0 - 7.5.3 en 8.5.0 - 8.5.3.

homogeniteit, dit ten koste van de plaatselijke identiteit aanwezig in de voorafgaande fase.⁷⁵ Tegelijkertijd lijkt er sprake te zijn van een verschuiving van socio-economische middelen naar het residentiële gebied (Memphis-Fayum), samenvallend met een geleidelijke neergang van de 'nomarchale structuur' in de provincies.⁷⁶ Zoals Bourriau aantoont, gaat het echter om een proces dat vele facetten kent, en dat zich in de provincies in verschillende gradaties manifesteert. In hoofdstuk 8 werd daarom onderzocht of en in welke mate dit proces zichtbaar is te Assioet, waar de funeraire cultuur van het vroege Middenrijk juist zo sterk de plaatselijke identiteit benadrukt.

Wat betreft de hoogste bestuurslaag bleek het zeer moeilijk om de exacte lijn van opvolging van notabelen na **+fA=i-@apy I** vast te stellen. Zijn grafinscripties documenteren in elk geval één zoon, ook **+fA=i-@apy** genaamd, maar deze schijnt zijn vader niet te hebben opgevolgd als burgemeester. De zaak wordt bovendien gecompliceerd door de onzekerheid rond **+fA=i-@apy II** (graf II), optioneel voor of na **+fA=i-@apy I** te plaatsen.⁷⁷ In de regering van Amenemhat II is het ambt van burgemeester echter met zekerheid in handen van **+fA=i-@apy III**, die zijn grafmonument aan de voet van de berg liet aanleggen (zie kaart 2, graf VII). Enige tijd voor Sesostri III of Amenemhat III was het ambt overgedragen aan **\$ty [17]**, wiens graf gepubliceerd werd door Magee (kaart 2, graf XII). Een directe genealogische lijn tussen hem en **+fA=i-@apy I-III** of met de ambtenaar **+fA=i-@apy [2]**, begraven in de hof van graf VII, is echter niet aanwijsbaar. De onzekerheden in de lijn van opvolging die hieruit voortvloeien zijn zichtbaar gemaakt in het schema op p. 33.⁷⁸ Het schema laat ook zien dat bewijs uit de 13e dynastie uit Assioet momenteel ontbreekt. Indien de afmetingen van elitegraven als maatstaf wordt genomen, dan vertegenwoordigt het monument van **+fA=i-@apy III** zonder twijfel het laatste omvangrijke bouw-project in de necropolis. De graven VI en XII van **+fA=i-@apy [2]** en **\$ty [17]** zijn aanzienlijk kleiner. Ofschoon dit niet is na te gaan voor **+fA=i-@apy III**, ontbreekt bij de laatste twee gezagsdragers ook de titel 'nomarch' (**Hry-tp aA**), in de vroege 12e dynastie bekend bij zowel **+fA=i-@apy I** als II.⁷⁹

Of dit een verlies aan status ten gunste van naburige steden als Rifeh weergeeft, zoals aangenomen door Magee, is niet met zekerheid te bepalen.⁸⁰ Maar het is opmerkelijk dat contemporaine activiteit in de Assioet-necropolis een vergelijkbare neergang aanduidt. In ruimtelijk opzicht lijkt er een terug-gang in de omvang van de necropolis plaats te vinden, zeker in vergelijking met het vroege Middenrijk. In de noordwestelijke helft is er enig bewijs voor contemporaine begrafenissen nabij graf VII van **+fA=1-@apy III**. Hoger op de bergwand zijn nieuwe graven slechts gering in aantal. Zij zijn overwegend aangelegd tussen reeds bestaande graven van oudere datum, zowel onder Hogarth's graf 3 van **MSHti** en onder Hogarth's graf 42 (kaart 3, Hogarth's graven 5, 7, 10, 50-51, 55; 32, 34-37).⁸¹ In de noordoost helft is het merendeel van de grafvelden uit het vroege Middenrijk niet meer actief. De voornaamste activiteiten van het late Middenrijk zijn geconcentreerd in de zone rond graf I en het gebied direct ten zuiden ervan (kaart 2, graven I, XII).⁸² De beschikbare bronnen onthullen de aanwezigheid van diverse ambtenaren van lagere rang, voor het merendeel begraven in de nabijheid van graf I en VII.⁸³ Expliciete verbanden met de nomarchale hofhouding ontbreken, maar de distributie suggereert dat het socio-economische patroon 'heer - ondergeschikte' in de keuze van de laatste rustplaats mogelijk nog een rol speelde. Die

⁷⁵ Voor dit proces, zie Bourriau, 'Patterns of change in burial customs' in: *Middle Kingdom Studies*, 3-20.

⁷⁶ Zie hiertoe de verwijzingen in **8.0.0** (noten 2281-2287).

⁷⁷ De zoon van **+fA=i-@apy I** wordt in de bestaande studies inzake de chronologie van de burgemeesters te Assioet over het hoofd gezien, zie **2.2.3** (noten 220-221). Voor de datering van **+fA=i-@apy II**, zie **2.2.3** (noten 201-204, noot 208 e.v.).

⁷⁸ Voor een meer gedetailleerde discussie van het bewijsmateriaal, zie **2.2.3** (noten 201-233).

⁷⁹ Zie **2.2.5**, graven I, II, VI, VII en XII. Merk op dat de decoratie van graf VII onvolledig is gedocumenteerd.

⁸⁰ Zie **8.4.0** (noten 2549-2550).

⁸¹ Zie **8.1.3** en **8.2.0 - 8.2.3**.

⁸² Zie **8.3.0 - 8.3.3**.

⁸³ Zie **8.4.0** (noten 2551-2552).

indruk wordt nog versterkt door het feit dat het materiaal niet boven het tijdvak van Sesostris III - Amenemhat III lijkt te reiken, zodat de laatste resten kennelijk samenvallen met de laatst bekende burgemeesters te Assioet.

Graven die met zekerheid aan het late Middenrijk kunnen worden toegewezen zijn nogal schaars te Assioet. Daarbij komt dat zij zwaar geleden hebben van grafroverij en/of incompleet zijn gedocumenteerd door de opgravers. Derhalve is het vrijwel onmogelijk om veranderingen in de grafgebruiken of in het aardewerk corpus te bespeuren, wijzend op de late Middenrijks fase zoals beschreven door Bourriau. Echter, Hogarth's graf 36 leverde twee figuren van ongebakken klei op die men zou kunnen interpreteren als een 'female fertility figure', en een vroege shabti (fig. 22.8-9).⁸⁴ Daarnaast leverden Hogarth's graven 7 en 51 kleine beeldjes op van apen, die eveneens op begrafenisgebruiken van het late Middenrijk kunnen wijzen.⁸⁵ Dit bewijsmateriaal is echter nogal mager, hetgeen trouwens ook geldt voor de aanwezigheid van aardewerk dat typerend is voor het late Middenrijk. In het Assioet materiaal dat hier is onderzocht, zijn de klassieke vormen van het late Middenrijk zelfs vrijwel afwezig, ter-wijl het corpus toch ruim vertegenwoordigt is in het nabijgelegen Deir Rifeh.⁸⁶ Deze lacune kan echter op toeval berusten. Want de zojuist genoemde graven 36 en 51, ontdekt door Hogarth, produceerden wel degelijk 'model aardewerk' en 'hemispherical cups' kenmerkend voor het late Middenrijk (fig. 22.1-4 en 24.1-6). Het feit dat zij hier optreden in combinatie met vormen die eerder typisch zijn voor het vroege Middenrijk (Qau-Matmar Fase IIIB), kan er echter op duiden dat de ontwikkelingen te Assioet op dit gebied langzamer verliepen dan bijvoorbeeld in Deir Rifeh.⁸⁷ In dit licht zij ook opgemerkt dat het aardewerk dat is aangetroffen in het graf van @ny [1], waarschijnlijk uit de tijd van Amenemhat II, nog in de traditie van het vroege Middenrijk staat (d.w.z. Qau Fase IIIB; zie fig. 20).⁸⁸

Daarentegen lijken de ontwikkelingen in het domein van de lijkst-decoratie zich te Assioet veel dynamischer te voltrekken. Reeds in de regering van Amenemhat II introduceren de ateliers te Assioet antropoïde kisten,⁸⁹ rechthoekige lijkst met de buitenzijde-decoratie van Willems' typen IV, V en VI, alsmede de binnenzijde-decoratie van zijn type *2.⁹⁰ Net als de stèles van dit tijdvak, deelt dit Assioet materiaal volledig in de nationaal aanwezige trends kenmerkend voor het late Middenrijk.⁹¹ Wijzigingen in de voorkeur voor *C.T.* spreuken zijn moeilijker te volgen, omdat de relevante bronnen beschadigd en/of ongepubliceerd zijn (**S15L**, **S1Mal**).

Het vernieuwende karakter van deze aspecten moet, zeker in het geval van Assioet, echter niet worden overschat. De ontwerpen van Willems' typen XIV en V met tekstkolommen waren in Assioet immers reeds gangbaar sinds de late 11e dynastie, circa 100 jaar voor hun veronderstelde nationale verspreiding. Ook het tekstkolom ontwerp van Willems' typen IV en VI was in Assioet al in een eerder stadium ontwikkeld, zowel in enkelvoudige, verdubbelde en zelfs in drievoudige vorm, met name waar het de lange zijden betreft (typen Assioet I.b, II.b III.b). Hetzelfde geldt feitelijk ook voor het gebruik van *imAxy xr* formules in

⁸⁴ Zie **8.2.2** (noten 2431-2433).

⁸⁵ Zie **8.2.1** (noten 2344-2345, 2403); Bourriau, 'Patterns of change in burial customs' in: *Middle Kingdom Studies*, 11-14.

⁸⁶ Seidlmayer, *Gräberfelder*, 214-215 (Rifeh I-II), 395 (Abb. 168, Rifeh I-II), 349 (Rifeh I-II na Qau IIB plaatsend).

⁸⁷ Zie **8.2.1** (noten 2356-2363 inzake Hogarth's graf 51), **8.2.2** (noten 2435-2444 inzake Hogarth's graf 36). Zie ook: Do. Arnold, 'Pottery' in: D. Arnold, *Senwosret I*, 144 (noot 133), en Bourriau, *Middle Kingdom Studies*, 7, 10.

⁸⁸ Zie **8.3.1** (noten 2502-2511).

⁸⁹ Zie **S11X** en **S44X** in **8.3.2** (noten 2514 en 2532).

⁹⁰ Voor Assioet voorbeelden van typen IV, V en VI, zie: **8.3.1**, **8.2.1** (Hogarth's graf 55), **8.2.3**, **8.3.1** en **8.3.2**. Voor voor-beelden van binnenzijde-decoratie type *2, zie: **8.3.1** (noten 2477-2479). Voor hun algemene typologie, zie: Willems, *Chests*, 136-166 (typen IV-VI), 189-190 (type *2).

⁹¹ Voor de geïdentificeerde Assioet stèles, zie **8.2.1** (noten 2377-2385; 2386-2390; 2408-2413).

tekstkolommen, een toepassing waarmee Assioet eveneens sinds de late 11e dynastie bekend was.⁹² In dit opzicht moet worden vastgesteld dat de koninklijke ateliers in de Memphisch-Fayum regio minder creatief waren dan gesuggereerd door Bourriau en Willems.⁹³ Hieraan moet worden toegevoegd dat de introductie van Willems' typen IV, V en VI ook niet resulteerde in een neergang van de Assioet typen, zoals geponeerd door Bourriau.⁹⁴ In plaats daarvan, toont Assioet zich uiterst flexibel door de Standaard typen juist te combineren met plaatselijke, voor Assioet kenmerkende aspecten van lijkst-decoratie. Dit beïnvloedt met name de buitenzijde van Willems' typen IV en VI, waarvan de regels en kolommen af en toe worden verdubbeld, in overeenstemming met het ontwerp van type Assioet II. De additionele tekstruimte die aldus ontstaat, wordt gevuld met teksten die beperkt zijn tot de regio Assioet.⁹⁵ Deze ruime variëteit ontstaat naast de reeds in zwang zijnde lokale typen Assioet I-III, waarvan de populariteit op zijn minst tot in de regering van Amenemhat II gevolgd kan worden, en mogelijk zelfs daarna. Op grond van epigrafische criteria kan zelfs worden beargumenteerd dat al deze typen lijkst-decoratie te Assioet door eenzelfde atelier werden geproduceerd.⁹⁶

Het late Middenrijk te Assioet kent aldus een verrassend omvangrijk repertoire aan lijkst-decoratie (Assioet I-III; Willems' typen IV, V, VI; en gecombineerde vormen IV-Assioet II; VI-Assioet II). Ofschoon ambtenaren een voorkeur lijken te hebben voor Willems' typen IV, V en VI, is het aantoonbare sociale onderscheid feitelijk gering. Het beschikbare bewijs tendert eerder in de richting van een zekere mate van persoonlijke voorkeur in de keuze van het type lijkst-decoratie. Mede gelet op de variatie aan tekstprogramma's, biedt dit fenomeen een zeker tegengewicht aan een 'strikt ritualistische' interpretatie van de decoratie, zoals voorgesteld in Willems' *Chests of Life*.⁹⁷

⁹² Voor de beschrijving van typen Assioet I-III, zie: lijst 1, appendix 2. Voor de datering van hun eerste verschijnen, zie **9.3.0**.

⁹³ Bourriau, 'Patterns of change in burial customs' in: *Middle Kingdom Studies*, 3-16; Willems, *Heqata*, 388-389.

⁹⁴ Bourriau, *ibidem*, 9-10 (noten 25-33).

⁹⁵ Dit proces van assimilatie is reeds opgemerkt in Willems, *Chests*, 104. De voorbeelden genoemd in hoofdstuk 8 omvatten: **8.1.3 (S33Tor, S34Tor, S38Tor; noten 2334 e.v.)**, **8.3.1 (S2Tü; noten 2470-2471)** en **8.3.2 (S13X, Rif1-2Man)**.

⁹⁶ Zie **8.5.2**.

⁹⁷ Zie **8.4.0** (noten 2555-2559).